

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 2, April 2021

www.historystudies.net

BİRİNCİ CİHAN HARBİNDE OSMANLI ORDUSUNDA HAMAL TABURLARI (1914-1918)

*The Porter Battalions in Ottoman Army during the First World War
(1914-1918)*

Dr. Abdullah Lüleci

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

abdullahluleci@ibu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-3723-7015

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.02.2021
DOI Number : 10.9737/hist.2021.999

Atıf – Citation:

Abdullah Lüleci, "Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Ordusunda Hamal Taburları (1914-1918)", *History Studies*, 13/2, Nisan 2021, s. 523– 534.

BİRİNCİ CİHAN HARBİNDE OSMANLI ORDUSUNDA HAMAL TABURLARI (1914-1918)

The Porter Battalions in Ottoman Army during the First World War
(1914-1918)

Dr. Abdullah LÜLECİ

Öz

Savaşlar; harp sahası ve gerisinde yaşanan üstünlük ya da yetersizlikler doğrultusunda şekillenmektedir. Lojistiğin en az asker sayısı ve cephane durumu kadar savaşların kaderini etkilediği, hatta lojistiğin sağlamadığı bazı cephelerin düşman ordularıyla karşılaşmadan düştüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti, durumun önemine binaen Birinci Cihan Harbinde ordunun lojistik ve iaşe faaliyetlerini yürütmek üzere amele ve hamal taburları gibi birçok geri hizmet birliği oluşturmuştur. Bu taburlar, silahlı birer nefer gibi olmasa da ellerindeki iş aletleri ve sırtlarında taşıdıkları onlarca kiloluk ağırlıklarla ordunun lojistiğine ciddi katkı sağlamışlardır. Hamal taburlarının desteği cephe hattındaki mücadelenin aksamadan devam etmesini ve elim hadiselerin önüne geçilmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ordusu, Birinci Cihan Harbi, Hamal Taburu

Abstract

Wars are shaped according to the superiorities or inadequacies experienced in the war zone and behind the front. It is known that logistics affect the fate of battles at least as much as the number of soldiers and the availability of ammunition. Even some fronts, where logistics cannot be provided, fall without encountering enemy armies. In the First World War, the Ottoman state created many service units that are committed behind the front needs, such as labour and porter battalions, to carry out the logistics and supply activities of the Army, based on the importance of the situation. Although these battalions are not like armed infantry, they have made a serious contribution to the logistics of the army with the work tools they have and the tens of pounds of weight they carry on their backs. The support of the porter's battalions ensured that the fighting on the front line continued without a hitch and prevented the elimination.

Keywords: Ottoman Army, First World War, Porter Battalion

Giriş

Savaşların kazanılmasında cephe saflarında düşmanla girişilen mücadele kadar bölgede bulunan askeri birliklerin lojistiğinin sağlanması da önemli bir etkidir. Aksi takdirde coğrafi koşullara uygun olmayan askeri üniformanın, cephanesiz kalan silahların, yetersiz beslenen askerlerin ya da müdahale edilmeyi bekleyen yaralıların bulunduğu bir ordunun savaştan galip ayrılması neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı savaşı kazanma noktasında, düşmanla yaşanılacak sıcak temas kadar ordunun iâşesi için azami gayret gerekmektedir.¹ Bir savaş ortamında lojistiğin devlet tarafından kontrol altına alınması/alınmaya çalışılması askeri kurumsal alt yapıya sahip olmasıyla da alakalıdır. Nitekim Osmanlı Devleti, Birinci Cihan Harbi sırasında seferberlik nizamnamesine istinaden ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için menzil müfettişlikleri oluşturmuştur. Böylelikle her ordunun ihtiyaçlarının karşılanacağı hatlar belirlenmiş, savaş boyunca lojistiğin aksamadan devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu hatlar kara ve demir yolunun yanı sıra deniz yolunu da kapsıyordu. Menzil noktalarındaki tüm çalışmalardan Menzil Nokta Kumandanlığı sorumluydu. Bilhassa nakliye kollarının her türlü ihtiyaç ve güvenliklerinin sağlanması gibi önemli görevlere sahip olan menzil nokta kumandanları, görev sahalarındaki hat boyunca aşhaneler, ambarlar ve sağlık depoları gibi birçok merkezin kurulmasını sağlamışlardır. Nokta kumandanlıkları emrine amele taburları, hamal bölükleri, inşaat kıtaları, ekmekçi takımları, menzil sahra müfrezeleri gibi hamal taburları da verilmişti. Hamal taburları, motorlu araç bulunmadığı durumlarda ya da engebeli bir havalide nakliye ve tahliye işlemlerinde elzem rol oynuyorlardı. Menzil mıntıkası dâhilinde bulunan her türlü yükleme ve boşaltma işleminden hamal ya da amele taburları görevliydi. Her menzil bölgesinde bulunan ve birkaç hamal bölüğünden oluşan hamal taburlarının başında tabur kumandanı bulunurdu.²

1. Hamal Taburlarının Oluşumu

Osmanlı ordusunun farklı cephelerde düşman kuvvetleriyle giriştiği mücadelelerde geri hizmet birliği olan hamal taburlarının özverili çalışmaları yadsınamayacak bir öneme sahiptir. Bilhassa cephane, silah, askeri teçhizat ve her türlü gıda ya da sıhhi malzemelerin zamanında ulaştırılması konusunda verdikleri çabanın savaşın seyrini değiştirebilecek bir ehemmiyette olduğu şüphesizdir. Bu denli önemli bir pozisyonda olan hamal taburlarının oluşumu, Osmanlı Başkumandanlık Vekâletinin savaşın daha ilk günlerinde titizlikle eğildiği konulardan biri olmuştur. Ordu menzillerinin ellerinde bulunan nakliye araçlarının yeterli olmaması ve araçları kullanabilecek nakliye kollarının bulunmaması, ordulara hamal taburları verilmesi çözümünü doğurmuştur.³

Ordu menzillerinde kurulacak taburlar hakkında Şam Dördüncü Ordu Karargâhından çıkan 2 Aralık 1914 tarihli bir belge önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu belgede; hamal taburlarının askerlik hizmeti ile mükellef şahıslardan istifade edilmek üzere kolordularca teşkil edilebileceği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak amele taburlarında olduğu gibi Ermeni ve Rum unsurların kullanılması düşünülmüştür. Menzillerde memleket dâhilinde kurulacak hamal taburlarının, yolları elverişsiz olmasından dolayı nakliye vasıtalarının işleyemediği yerlerde daha faydalı olacakları bildirilmiştir. Bu maksatla şu hususlara dikkat çekilmiştir;

1- Hafif ya da ağır erzak yükünü taşımak için hamal taburlarına ihtiyaç vardır.

¹ Muhammet Erat, "Çanakkale Savaşı'nda Türk Ordusunun İaşe Problemi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Y. 1, S. 1, Mart 2003, s. 114-115.

² Bir tabura bağlı olmayan müstakil hamal bölükleri de vardı. Yavuz Selim Çeloğlu, *Çanakkale Cephesinde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2018, s. 53, 81, 97; Neslihan Bolat Bozaslan, *I. Dünya Savaşı'nda Yemen Cephesinde Lojistik Faaliyetler*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016, s. 39.

³ Genelkurmay ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), 2653-72-1-3.

2-Her biri dört yüz kilo nakleden ve kırk arabadan oluşan bir hafif erzak kolunun yükünü nakledebilmek için altı yüz doksan altı nefere ihtiyaç olduğundan sıkı bir askeri eğitime alınmalıdırlar.

3-Bu taburlar mümkün olduğu ölçüde askeri subaylar tarafından idare edilecek ve toplu halde hareket ettirileceklerdir.

4-Her hamal yirmi beş kilo yükü her gün ortalama yirmi kilometre mesafe kat edecektir.

5-Hamallar yüklerini çuval, kızak ve hamal sarığı gibi nakliye için gerekli malzemelerle taşıyacaklardır.

6-Aşağı yukarı her kırk kilometrede bir iâşe merkezi tesis edilecek ve buralarda sıcak ve kuvvet veren yemekler verilecektir.

7-İki iâşe merkezinin ortasına ise ara merkezler kurulacaktır. Bu merkezlerin mevcut köy, çiftlik ve hanlarda tesis edilmesi uygun görülmüştür.

8-Hamallar yüklerini buldukları merkezden iâşe merkezlerine götüreceklerdir. Buradan iki günlük yürüyüşle merkezlerine geri döneceklerdir. Beraber taşınan günlük birer kilo olmak üzere iki günlük soğuk erzak ara merkezlerde gidiş ve dönüşlerde yenilecektir. Bu suretle yirmi üç kilogramlık yük daima taşınacaktır.

9-Bu nakil işleri sırasında vali, mutasarrıf ve kaymakamlar imkânlar dâhilinde iâşe merkezlerine yardımda bulunacaklardır. Taburlar, talimatlarla yönetilecek, askeri ve sıhhi kontrole tabi olacaklardır.⁴

Hamal taburlarının oluşumu ile ilgili bu bilgilere ek olarak Müslümanların asker olmayanlarından gayrimüslimlerin ise asker olsun ya da olmasın özellikle genç olanlarından hamal taburları için faydalanılacağı bildirilmiştir. Ancak taburlar oluşturulurken çok sayıda gayrimüslim unsura bakmak önemli bir külfet getireceğinden sadece yol inşaatlarında çalıştırılmak üzere hamallar toplanmıştır. Oluşturulmaları hakkında gerekli yazışmalar yapıldıktan sonra hamal taburlarının İstanbul'da kuruldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak bu taburların ne zaman kurulduklarına dair arşivlerde henüz herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Öte yandan İstanbul'dan sonra benzerlerinin Anadolu'nun farklı bölgelerinde de oluşturulduğu görülmektedir.

Bu kapsamda İstanbul dışında da hamal taburu uygulamasını sistemli hâle getirmek isteyen Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti, İzmir'de yönetim kadrosu ve hamal sayısını belirleyerek bir tabur teşkil etmiştir. Askeri makamlarca İzmir'de oluşturulan tabur, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

Tablo 1: İzmir'de Dördüncü Kolordu Kumandanlığına Bağlı Hamal Taburu Kadrosu

Tabur Personeli	Adet	Açıklama
Tabur Kumandanı	1	Binbaşı veya Yüzbaşı
Bölük Kumandanı	4	Yüzbaşı veya Mülazım (Teğmen)
Mülazım	12	
Tabib	1	
Hesap Memuru	1	
Yazıcı	4	Bin nefere dâhildir
Aşçı	8	Bin nefere dâhildir
Nefer	1000	
Toplam	1019	

Kaynak: BDH. 766-611-2-2; 766-611-2-3.

⁴ BDH. 3984-30-2; 2653-74-1.

Savaş arifesinde ve sırasında Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde etkisini gösteren ve binlerce insanın hayatına mal olan hastalıklar dikkate alındığında, bin kişilik bir tabura yalnızca bir hekim verilmesi sıhhi bir zafiyet olarak değerlendirilebilir. Ancak Osmanlı Devleti’nin geniş bir coğrafyada farklı cephe ve sahalarda silahlı bir tabura aldığı milyonlarca asker ve her biri yüzlerle/binlerle ifade edilen geri hizmet birlikleri dikkate alındığında sağlık personelinin yetersizliği mevcut şartların bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan mevcut konjonktürde sağlık çalışanı yetiştirmenin zor olduğunu ve doktorlar zaman zaman ateş hattının içlerine kadar sokulduklarından yaşanan kayıpları dikkate almak gereklidir. Sağlık personelinin azlığına nispeten Taburda belli sayılarda aşçı ve güvenlik mensuplarının bulunması, beslenmelerine ve asayişe önem verildiğini göstermektedir. Bu taburların oluşturulması, ordu için elzem olan lojistiğin devlet tarafından önemsendiğini, cephe gerisine ve ikmal yollarına gerekli hassasiyetin gösterildiğini ortaya koymaktadır.

İzmir örneğinde olduğu gibi Anadolu’nun farklı yerlerindeki kolordu mıntıklarında kurulması düşünülen hamal taburları için, her biri bin mevcutlu olmak üzere dokuz yüz nefer hamal ile yüz muhafaza ihtiyacı duyulmuştur.⁵ Buna karşın 3 Mayıs 1915 tarihli başka bir telgrafta, lojistik için ayrılan bin neferden sekiz yüzünün erzak naklinde, yüz kadarının da iç hizmetlerde çalışacağı; geriye kalan yüz neferin ise hasta yedeği ve silahlı muhafız olarak hizmet görecekleri belirtilmiştir.⁶

Hamal taburlarının yönetiminde bulunacak olan askeri personelin seçimi ve taburlara tayini, personel işlerine bakan Muamelat-ı Zatiye’nin sorumluluğundaydı. Hamal seçiminde ise birinci derecede askerlikle mükellef ancak eğitim görmemiş olanlar öncelikliydi. İhtiyaç halinde hamal esnafına mensup olanlardan ve depo taburlarından da istifade ediliyordu.⁷

Amele taburları gibi ordunun farklı saha ve görevlerinde ikame ettirilen hamal taburları için öncelikli olarak gençler tercih edilmiştir.⁸ Taburlarda çalışacak hamalların yaş sınırı olduğu, taburlara otuz yaşına kadar olanların kabul gördüğü kayıtlarda geçmektedir. Ancak zamanla artan ihtiyaç dolayısıyla sağlıklı olmaları kaydıyla daha yaşlı efradın da hamal taburlarında istihdam edilebilecekleri kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla ilk başlarda otuz yaşını geçmeyeceği bildirilen hamalların sağlıklı olmaları şartıyla kırk yaşına kadar taburlarda çalışmalarını uygun görülmüştür.⁹ Örneğin; Üçüncü Ordu’nun sekiz bin hamal talebine karşılık sevk edilen beş bin kadarının tamamı 1290 ila 1295 doğumludur. Hatta henüz celb edilmemiş olan 1307 ila 1310 doğumlu gayrimüslim efradın da hamal taburlarına sevkini uygun olacağı bildirilmiştir.¹⁰ Diğer taraftan İkinci Kolordu Kumandanı Faik Bey’in beyanına göre; 1290 ila 1306 doğumlu gayrimüslim efradın birçoğu bedel-i nakdi ödemiştir.¹¹ Ayrıca ihtiyaç dâhilinde firari ve bakaya kalmış olanlarla yaralanma ya da hastalıklar dolayısıyla cephe gerisine gönderilenlerden de istifade edilmiştir.¹²

Tabur bünyesinde farklı yaş gruplarına sahip hamalların devamlılığı ve işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi konusunda subayların entegrasyonu oldukça önemliydi. Subaylar muhafız sayısıyla ilgili eksikliklere rağmen taburlardaki asayişsizliklerin sonlandırılması için ciddi sorumluluklar alarak ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Buna rağmen savaş sırasında zaman zaman yeterli miktarda küçük zabıt bulunmadığında hamallar arasında firar olaylarının görüldüğü

⁵ BDH. 1999-448-1-5.

⁶ BDH. 2653. 74. 1-3.

⁷ BDH. 766-611-2-2.

⁸ BDH. 1999-448-1-4.

⁹ BDH. 3984-30-2-1; 1999-448-1-8; 1999-448-1-9.

¹⁰ BDH. 1999-448-1-22; 1999-448-1-23; 1999-448-1-25; 1999-448-1-26.

¹¹ BDH. 1999-448-4-1; 1999-448-4-2. Osmanlı Devleti’nde bedel-i nakdi uygulamaları için bkz. Hüseyin Karabattın Çatma, “Osmanlı Devleti’nin Askere Alma Kanunlarında Bedelli Askerlik”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Winter III 2017, s. 355-371.

¹² Çeloğlu, *agt*, s. 97.

de olmuştur. Taburda bulunan hamalların böyle bir durumdan istifade ederek topluca firar edebilecekleri bilgisi yazışmalarda geçmektedir.¹³ Hatta bu yüzden Üçüncü Ordu için teşkil edilecek hamal taburlarına yirmi kadar küçük zabitan görevlendirilmesi gündeme gelmiştir.¹⁴

Hamal kollarının görevleri çeşitlilik gösteriyordu. En çok bilineni yol yapım ve tamiriydi. Bunların dışında silah, cephane, tıbbi malzeme ve her türlü erzakın yüklenip boşaltılması ve naklinin gerçekleştirilmesi gibi işlerini de yapmışlardır. Bu çalışmalar sırasında sırık, çuval, kızak veya yolun durumuna göre el arabaları kullanılmıştır. Taşınacak mallar arasında ordu için erzak ve yem, develer için su kapları, asker için elbise, yün çorap, kışlık teçhizat ve cephane sandıkları gibi her nevi askeri malzeme bulunurdu.¹⁵

2. Hamal Taburlarının Dağılımı

Savaşın başlamasıyla lojistiğin önemi bir kez daha anlaşılmış, bu da doğal olarak geri hizmet birliği olan hamal taburlarına olan gereksinimi artırmıştır. Ordu için gerek iktisadi gerekse askeri ihtiyacı fazlasıyla bünyesinde bulunduran Osmanlı payitahtı, bu anlamda hamal taburlarının ilk örneklerini barındırmıştır. İstanbul'a yakın Muradlı, Uzunköprü, Keşan, Gelibolu, Akbaş, Kilya, Burgaz ve Tekirdağ taraflarındaki hamal taburları¹⁶ da Rumeli Mıntıka Müfettişliği sorumluluğunda Osmanlı ordusu için hayati önem taşıyan cephane, silah ve iaşe gibi malzemelerin Anadolu'nun farklı bölgelerinde bulunan kolordu kumandanlıklarına ulaştırmasında zincirin ilk halkaları olmuşlardır. Ardından benzer uygulamalar diğer Anadolu kentlerinde görülmeye başlamıştır. Daha savaşın ilk dönemlerinde Kafkas cephesine gönderilmek üzere Trabzon'a ulaştırılan askeri malzeme için bir hamal taburu oluşturulmuştur. Bu esnada her türlü erzakın, Erzurum'a ulaştırılması oldukça önemli ve bir o kadarda riskliydi. Bir taraftan Rus donanmasının menzilinde bulunması büyük bir tehlike oluştururken diğer taraftan Üçüncü Ordu için bir an evvel nakliyatın gerçekleşmesi büyük önem arz ediyordu. Denizcilik ve hamallık mesleğinde bulunmuş tecrübeli askerlerin gayreti had safhada olsa da ancak bölgede bulunan vatansever halkın yardımıyla Trabzon sahil kısmında bulunan malzemenin taşınması sağlanabilmiştir. Benzer bir ihtiyaç, Osmanlı Devleti için savaşın yeni başladığı 8 Kasım 1914 tarihinde İzmir'de görülmüş ve Dördüncü Ordu Kumandanlığına bağlı bir hamal taburu oluşturulacağı açıklanmıştır. Binbaşı ya da yüzbaşı idaresinde toplamda bin on dokuz nefere ulaşacağı belirtilen tabur kuvvetinin, kısa bir sürede oluşturulmuş olması, hamal taburlarına olan ihtiyacı ortaya koymaktadır.¹⁷

Savaş sırasında Osmanlı Devleti için lojistik ve ikmalin elzem olduğu yerlerin başında Beşinci Ordu mıntıkası geliyordu. Zira bu bölgede, birçok Batılı devlete karşı kara ve deniz muharebeleri gerçekleştirilmiştir. Bölgenin ehemmiyetine binaen birbirlerinden bağımsız bölüklerden meydana gelmiş dört farklı hamal taburu, bölgenin lojistik yükünde aktif rol oynamıştır. Dört, beş ya da altışar bölükten oluşan taburlardan her birinin mevcudu yedi yüz doksan iki ila bin yüz altmış beş arasında değişmekteydi. Ayrıca her biri ortalama yedi yüz hamaldan mürekkep yedi hamal taburu da Biga mıntıkasında konuşlanmıştı.¹⁸ Çanakkale muharebeleri sırasında cephe hattında eli silah tutan Osmanlı askerlerine ilaveten cephe gerisindeki hamal ve ikmal taburlarının amansız mücadelesini, sayıca fazla düşman kuvvetlere karşı kazanılan zafer ortaya koymaktadır.

¹³ BDH. 1999-448-1-14; 2653-72-1-3.

¹⁴ BDH. 1999-448-1-18.

¹⁵ BDH. 3984-30-2; 3984-30-2-5; 2653-74-1-8; 1999-448-2-7; 2033-591-5-11; Çeloğlu, *agt*, s. 81.

¹⁶ *Agt*, s. 66.

¹⁷ BDH. 766-611-2-2; 766-611-2-3; Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVII, S. 81, Kasım 2011, s. 561.

¹⁸ Çeloğlu, *agt*, s. 98-99.

Anadolu'nun diğer mntıklarında da benzer uygulamalar görülmüştür. Bu durum ordu mntığındaki ihtiyaca göre şekilleniyordu. Bilhassa birinciden altıncıya kadar tüm kolordu kumandanlıklarını kapsayan daha etraflı hamal taburlarının kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Üçüncü Ordu menzil bölgesinde bulunan depolara erzak nakli için Trabzon, Sivas, Harput, Diyarbakır, Palu, Bitlis ile bahsi geçen vilayetlerdeki depolar arasında her biri dokuz yüz gayrimüslim hamal ve yüz Müslüman muhafızdan oluşan bin kişilik elli hamal taburunun meydana getirileceği açıklanmıştır. Buna göre taburların dağılımı şöyledir;

Tablo 2: Taburların Kolordulara Dağılımı

Kolordu	Adet
I.	8
II.	10
III.	5
IV.	15
V.	5
VI.	7
Toplam	50

Kaynak: BDH. 1999-448-1-1; 1999-448-1-5.

Ordu kumandanlıkları bünyesinde oluşturulacak hamal taburlarının sayısı kendilerine belirtilmiş, bununla beraber taburların sevk sırası ve subaylarının ihtiyacı olan silahların gönderileceği beyan edilmiştir. Ayrıca ordu kumandanlıklarının taburları nerelerde teşkil edeceklerinin hızlı bir şekilde bildirilmesi de talep edilmiştir.¹⁹ Harbiye Nezaretinin tebliği kolordulara ulaştıktan hemen sonra hamal taburlarının mevkileri bağlı buldukları kolordularca belirlenmeye başlanmıştır. Nitekim Beşinci Kolordu Kumandanlığı konuyla ilgili çalışmaları Harbiye Nezaretiyle paylaşmış; bu kapsamda Beşinci Kolordu Kumandan Vekili Miralay Halil Bey, 10 Nisan 1915 tarihli telgrafında şu hususları dile getirmiştir;

1-Kolordu bünyesinde Ankara ve Kayseri'de toplam beş hamal taburu kurulacaktır. Bunlardan iki hamal taburunun Ankara'da kurulması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. En geç iki haftalık bir süre zarfında hazır bulunacaklardır.

2-Diğer üç tabur da Kayseri'de oluşturulacaktır. Ancak Kayseri'de oluşturulacak bu taburlar için düzenlemeler yapılmasına karşın hamal ve muhafızların daveti için yapılacak çağrı son emre bağlanmıştır. Bunun nedeni Üçüncü Ordu için hazırlanan beş bin nefer burada bulunmasıdır. Askeri üniforma ve teçhizatla donatılmak üzere Kayseri'de bekletilen askerler için gerekli ekipmanların gelmemesinden ötürü sevkiate başlanamamıştır. Bundan dolayı Kayseri'de yedi-sekiz bin dolayında nefer yoğunluğu oluşmuştur. İzdihama ve peşinden doğacak bulaşıcı hastalıklara meydan vermemek adına hamal taburları mürettebatının çağrılması bir süreliğine ertelenmiştir.

3-Üçüncü Ordu personelinin elbise ve diğer ihtiyaçları bir müddet daha ertelenirse gerekli maddelerin tamamının sevkiate başlanacaktır. Bölgedeki ordu birlikleri sevk edildikten sonra hamal taburlarının getirilmesi için emir beklenmiştir. Kabul görüldüğü takdirde bu üç tabur, on beş gün içinde Kayseri'de teşkil edilecektir.²⁰

Yazışmalardan anlaşıldığı üzere Beşinci Kolordu, yekünü beş bine ulaşacak olan beş kadar hamal taburunun bazı hususlara rağmen en fazla on beş gün içerisinde görev için hazır hâle gelebileceğini beyan etmiştir. O günlerde benzer bir telgraf Birinci Kolordu Kumandanlığından

¹⁹ BDH.1999-448-1-1; 1999-448-1-5; 2653-74-1-1.

²⁰ BDH. 1999-448-1-2.

alınmıştır. Bu telgrafta; sekiz hamal taburunun yirmi güne kadar toplanacağı belirtilmiştir. Söz konusu sekiz hamal taburunun teşkil edilecekleri ordu mıntıkları ve sayıları aşağıdaki gibidir;

Tablo 3: Birinci Kolordu Bölgesinde Hamal Taburları

Mıntıka	Tabur
Konya Ereğlisi	2
Bilecik	1
Kütahya	1
İzmit	1
Adapazarı	1
Karamürsel	2
Toplam	8

Kaynak: BDH. 1999-448-1-3.

Birinci Kolordu bölgesinin altı farklı mıntıkasında hamal taburlarının oluşturulacağını belirten belgeden demiryolu hattı ya da yakınlarında daha az sayıda hamal taburu olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim İzmit, Adapazarı, Kütahya ve Bilecik gibi ulaşım ağı kuvvetli olan ya da yol güzergâhına yakın mevkiilerde birer hamal taburu kurulacağı bildirilmiş iken daha iç kesimlerde bu sayının iki katına çıktığı görülmektedir. Bu durumun hamalların yürüyecekleri mesafenin günlük yirmi kilometreden az olmasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan demiryolu hattından uzak kalan ya da yüzölçümü açısından daha geniş bir alana sahip vilayetlerde arazinin de etkisiyle daha fazla hamala ihtiyacın gerektiği aşikârdır. Bundan dolayı İzmit, Adapazarı, Kütahya ve Bilecik gibi yol güzergâhlarındaki mıntıklarda sadece bir taburun oluşturulması yeterli görülmüştür.²¹ Diğer iki mıntıka olan Konya ve Karamürsel’de erzak taşımak için daha fazla mesafeye ve güce ihtiyaç olduğundan ikişer tabur kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur.²²

Üçüncü Ordu menzil bölgelerine erzak ikmali için hamal taburu oluşturma görevi üstlenenlerden biri de Üçüncü Kolordu Kumandanlığıydı. Söz konusu Kolordu, bünyesinde beş hamal taburu kurulması hakkındaki resmi yazıya, 11 Nisan 1915’te diğer kolordularla eş zamanlı olarak cevap vermiş, Harbiye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta bin mevcutlu beş farklı hamal taburu için gerekli gayrimüslim hamalın temin edildiğini bildirmiştir. Ancak her bir taburun yanına verilecek yüz kadar muhafız askerin durumunun netlik kazanmadığı vurgulanmıştır. Bunun nedeni beş hamal taburunun dışında Üçüncü Ordu için de sekiz bin eğitilmiş ve genç askerin istenilmesidir. Bu ihtiyacın ancak beş bin kadarının karşılanabileceği hatta beş hamal taburunun yanlarına verilecek toplamda beş yüz kadar muhafızın da bu beş bin askerin içinden karşılanacağı beyan edilmiştir.²³

Benzer sıkıntıları yedi farklı hamal taburu kurmakla görevlendirilen Altıncı Kolordu Kumandanlığı da yaşamıştır. Küçük zabit noksanlığından dolayı gayrimüslimlerden oluşturulan hamal taburlarının başlarına yeterli askeri personel verilemezse hamalların topluca firar edebileceklerine dikkat çeken Altıncı Kolordu Kumandan vekili Ahmet Şevki, askeri şubelere silahsız unsurların celpleri için emir verilse de zabit bulunamazsa bu çağrılarının ertelenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu gelişmelere karşı çareler üretilmeye çalışılırken henüz askere

²¹ Ancak tam tersi durumlarda görülebilir. Mesela Çanakkale, Akbaş ve Birgos gibi yük indirme ve boşaltma faaliyetlerinin yoğun olduğu iskelelerde az mevcutlu bölüklerden ziyade sayıları daha fazla olan hamal taburu kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Çiloğlu, *agt*, s. 130.

²² BDH. 1999-448-1-3.

²³ BDH. 1999-448-1-4; 1999-448-1-22.

çağrılmamış olan 1307-1310 doğumlu gayrimüslim unsurların hamal taburlarına sevki, Dördüncü Kolordu Kumandanı Pertev Bey tarafından gündeme getirilmiştir. Dahası Pertev Bey, Dördüncü Kolordunun kurmakla görevli olduğu hamal taburu sayısının on beş değil on olduğunu bildirmektedir. Bunun için çalışmalara başlandığını ancak nerelerde, ne vakit ve ne miktarda efradın toplanacağını henüz netleşmediğini 19 Nisan 1915 tarihli telgrafında dile getirmektedir. Bununla birlikte Pertev Bey'in hamal taburlarına alınmasını istediği ve henüz askere çağrılmayan genç yaş grubundaki gayrimüslimler ile ilgili depo taburlarının hızlıca oluşturulabileceği vurgulanmıştır.²⁴

Üçüncü Ordu'ya erzak nakli için elli hamal taburu oluşturma çalışmaları bazı aksaklıklar ve yetersizliklere rağmen devam ederken Nisan ayının ortaları itibarıyla bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu beklenmedik gibi görülen kararın arkasında birçok sebep vardı. Öncelikle mevcut kararın yeni bir strateji olabileceği akla gelmektedir. Diğer taraftan hamallar için gerekli otuz kiloluk çuvaların Harbiye Nezareti tarafından karşılanması mümkün gözüküyordu. Dahası çuvaların üretimi için de zamana ihtiyaç vardı. Hatta çuvaların temini hususunda Aydın vilayetine başvurulmuştu. Bu talebin temelinde Aydın bölgesinde yaygın olan üzüm tarımında ihtiyaç olan boyutta çuvalarının kullanılması vardı. Bu yüzden tarımsal amaçlı kullanılan üzüm çuvalarından yirmi beş bin adedinin acilen İstanbul'a gönderilmesi dahi istenmişti. Ancak farklı ihtiyaç ve eksikliklerin giderilememesi, uzun bir müddet kolorduların gündemini epey meşgul etmiş, nihayetinde de bu uygulamanın rafa kaldırılmasına, planlanan düzenleme ve tedbirlerden vazgeçilmesine yol açmıştır.²⁵ Böyle bir kararın çıkmasında Kafkas Cephesindeki elim hadiselerin ve ardından yaşanan toprak kayıplarının etkisi vardır.²⁶

Yaşanan eksikliği gidermek adına ilk etapta Üçüncü Ordu menzil bölgesinin Birinci Ordu menziline bazı kollarla desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Hatta Ulukışla-Tercan hattında hamal taburlarının oluşturulacağı, mahiyetinin sonradan bildirileceği açıklanmıştır. Bu kapsamda Birinci Ordu, Büyük Derbent-Boğaziçi hattında çalışan araba kolunu Ulukışla-Tercan hattına gönderecek, bunun karşılığında kendisine Büyük Derbent-Boğaziçi Menzili için hamal taburları verilecekti. Fakat verilecek hamal taburlarının hepsini kullanamayacaktır. Yalnız söz konusu hat üzerinde ihtiyacı kadar olan hamal taburlarını amale taburları gibi kullanacaktır. Daha sonra bu hamal taburları birinci ve ikinci menzillere verilecektir. Bu taburlar Birinci Kolordudan Altıncı Kolorduya kadar olan mıntıkadan alınacak ve birinci ve ikinci ordu kumandanları Karargâh-ı Umumiden gerekli teçhizatı talep edeceklerdir. Bundan sonra hamal taburları belirli noktalarda bulunacak ve yüklerini yarım günlük mahale götürüp oradaki diğer hamal taburuna teslim ettikten sonra bölgelerine geri döneceklerdir. Böylelikle Birinci Ordu, Büyük Derbent-Boğaziçi hattıyla Avrupa cihetinde kendisine ait olan bölgede hamal taburlarını kullanmış olacaktır. İkmal şubesi gerekli gördüğü takdirde bu hatta çalışan taburların kuvvetini artırabilecektir. Bu çalışmalar sırasında taburlar askeri ve sıhhi sıkı bir denetime tabi tutulacaklardır. Ayrıca Levâzimat-ı Umûmiye, Üçüncü Orduya gönderilecek hamal taburları için hazırlanan elbiseleri Ankara yerine Ulukışla'ya götürecektir ve oradan Üçüncü Ordu kollar vasıtasıyla alacaktır.²⁷

Birinci Ordu bölgesinin Konya Ereğlisi, Bilecik, Kütahya, İzmit, Adapazarı ve Karamürsel mıntıklarında oluşturulan ancak daha sonra vazgeçilen sekiz hamal taburunun Birinci ve İkinci Ordu menzil müfettişliklerine eşit olarak dağıtılacağı ve subayların görevlendirileceği

²⁴ BDH. 1999-448-1-14; 1999-448-1-23; 1999-448-1-25; 1999-448-1-26.

²⁵ BDH. 1999-448-1-24; 1999-448-1-28; 1999-448-1-31; 1999-448-1-38; 1999-448-1-39; 1999-448-1-43; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti (DH), Şifre Kalemi (ŞFR). 52/16.

²⁶ Sadık Erdaş, "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı 'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum 2014, s. 665-693. Ayrıca bkz. Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

²⁷ BDH. 1999-448-1-28; 1999-448-1-29.

bildirilmiştir. Her ne kadar böyle bir çalışmadan bahsedilse de Birinci Ordu'da dört ve İkinci Ordu'da iki olmak üzere toplamda altı adet hamal taburu oluşturulmasına karar verilmiştir. Altı yüz kadar muhafız asker yüzer kişilik guruplara ayrılarak bunların yanına verilecekti. Muhafız birliklerin ellerine verilecek olan silahlar da kolordu kumandanlıkları tarafından sağlanacaktı. Diğer taraftan daha önce kurulması gündeme gelen elli hamal taburu için gerekli görülen yirmi küçük zabitanın taburlara verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sırada hesap memuru konusunda yaşanan imkânsızlıklardan dolayı ise yerlerine nizamiyede hesap memuru maiyetinde bulunmuş, hesap işlerine vakıf yazıcıların görevlendirilmesi uygun görülmüştür.²⁸

1915 yılı Mayıs ayının ilk günlerinde İkinci Kolordu Kumandanı Faik imzalı çıkan resmi bir yazıdan; 1290-1306 doğumlu ve çoğunluğunu bedel-i nakdi ödemiş gayrimüslimlerin oluşturduğu bin sekiz yüz kişilik iki hamal taburu için gerekli iki yüz Müslüman muhafız tedarikinin mümkün olduğu belirtilmektedir. Harbiye Nezaretine bildirilen bu yazıya istinaden iki yüz muhafızın zimmetine girecek silahların durumu da sorgulanmıştır. Silahların teslimi gerçekleşmesine rağmen bu defa Ordu-yu Hümayunun 5 Haziran 1915 tarihli telgrafında İkinci Kolorduca teşkil edilecek bu iki taburdan vazgeçildiği belirtilmiş ve tabur muhafızlarının elinde kalan silahların iadesi istenmiştir.²⁹

Birinci Ordu için teşkil edileceği açıklanan dört hamal taburunun Kütahya ve Karamürsel'de kurulacağı belirtilmektedir. Birinci Kolordudan daha önce kurulacağı bildirilen Adapazarı ve İzmit'te bulunan subayların Kütahya'ya sevkleri istenilmiştir. Bunun nedeni, çok geçmeden Bulgurlu'da bulunan Birinci Ordu Menzil Karargâhından çıkan resmi yazıda açıklanmaktadır. Zira bu belgede, Kütahya'da oluşturulan iki hamal taburundan birinin İzmit'e diğerinin ise Samandıra taraflarına gönderilmesinin uygun olacağı yazmaktadır. Adapazarı ve İzmit bölgesinden subay çağırıp o bölgede tekrar görevlendirilmesinde bölgeyi tanımaları etkili olmuştur. Bahsi geçen hamal taburlarının yol inşaatında çalışmak üzere bölgeye intikali demiryolu ile gerçekleşecektir. Öncelikle Büyük Derbent'e gelecek taburların İzmit'e geçeceği söylenmiştir. Bu sırada özellikle Köy Çiftliği-Dedeler-Düz Kestane yolunun tamiri, Sultan Çiftliğinin şoseye bağlantısının sağlanması ve Adapazarı'nda tamire muhtaç yolların yapımı büyük önem arz ediyordu.³⁰ Ancak bu öneme rağmen Kütahya'da bulunan şimendifer ulaşımı ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Üstelik 1915 yılı Haziran ve Temmuz ayları zarfında Kütahya Livasında amele taburu oluşturulmadığından merkez livada bulunan Bilecik ve Kütahya hamal taburları, Kütahya-Tavşanlı yolunun başlangıç kısmında yirmi yedi gün çalıştırılarak iki bin metre uzunluğunda toprak tesviyesi yapmış ve yetmiş dört metre küp şose taşı üretmişlerdir. Bu çalışmalara elinden geldiğince katkı veren hamalların yevmiyeleri toplamı dokuz bin altı yüz doksandı. Ayrıca İzmit ve Adapazarı güzergâhına gidecek taburların bu iş yoğunluğuna ilaveten bölgeye intikalleri için gerekli hazırlıklar da yapılmış değildir.³¹

Birinci Ordu hizmetinde yer alan Karamürsel'deki iki hamal taburu ise Büyük Derbent-Alemdağı yolu inşaatında görevli iken Levâzimat-ı Umûmiye emrine verilecekleri bildirilmiştir.

²⁸ BDH. 1999-448-1-31; 1999-448-1-39; 1999-448-1-41; 1999-448-2-2.

²⁹ BDH. 1999-448-4-2; 1999-448-4-3; 1999-448-4-4; 1999-448-4-5.

³⁰ BDH. 2534-32-1-3; 2534-32-1-4; 2534-32-1-5; 2534-32-1-6; 2534-32-1-7; 2534-32-1-8.

³¹ Bu sırada Kütahya'da bulunan taburlardan birinin Kumandanı Topçu Binbaşı İbrahim Efendi, diğerinki ise Kıdemli Yüzbaşı Kamil Efendidir. 1915 yılının Temmuz ayı ortalarında Kütahya'da üç bin kadar hamal bulunmaktaydı. Bu bölgedeki hamalların iaşesi için Simav, Gediz ve Uşak kazaları mevcut zahireleri Uşak'a gönderdiklerinden dolayı ambarlarda kalan zahirenin bölgedeki hamalların ihtiyacı için kullanılacağı belirtilmiştir. BDH. 2534-32-1-26; 2534-32-1-27; 2534-32-1-28; BOA. DH. ŞFR. 480/77; DH. Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (UMUM). 135/5; Mehmet Karayaman, "Kütahya Vilayet Hususi İdaresinin 1915-1920 Yılları Arasındaki Faaliyetleri", *OTAM*, 36, Güz 2014, s. 134.

Ancak gerek iâşe temini gerekse giyim-kuşam tedariki konusunda yaşanan imkânsızlıklar dolayısıyla Levâzımat-ı Umûmiye bu taburları emri altına almak istememiştir.³²

Karamürsel'de bulunan hamal taburlarının akıbeti ile ilgili yazışmalar bir yıl içinde sonuçlanamamış ve bunun üzerine Karamürsel İkinci Hamal taburunda firar olayları vukua gelmiştir. Osmanlı Devleti için savaşın farklı cephelerde devam ettiği 1916 yılı yazında firar eden on üç kadar hamal, pişmanlıklarını bildirdikleri için affedilmişlerdir. Bahsi geçen firar olayına adları karışan hamallar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.³³

Tablo 4: Karamürsel İkinci Hamal Taburunda Affedilen Hamalların Listesi

İsim	Tevellüd	Açıklama
Yeconç (?) oğlu Dimitraki	1287	Yalova'nın Kuru Karyesinden
Hacı Yorgi oğlu Zahari	1285	Yalova'nın Kadı Karyesinden
Kostanti oğlu Dimitri	1296	Yalova'nın Kadı Karyesinden
Sotri oğlu Tanas	1289	Yalova'nın Katırlı Karyesinden
Zahari oğlu Yani	1287	Yalova'nın Katırlı Karyesinden
Timiyo Oğlu Vasil	1290	Yalova'nın Katırlı Karyesinden
Timiyo oğlu Ayendi (?)	1286	Yalova'nın Katırlı Karyesinden
Hristo oğlu Pankrati	1292	Yalova'nın Kuru Karyesinden
Yorgi oğlu Dimitri	1301	Yalova'nın Almalık Karyesinden
Dimitri oğlu Hristo	1291	Yalova'nın Kuru Karyesinden
Tamık Yorgi oğlu Dimitri	1286	Yalova'nın Safran Karyesinden
Hacı Yorgi oğlu Sokrati	1289	Yalova'nın Kadı Karyesinden
Karabet oğlu Kabril	1296	Orhan Gazi'nin Çengiler Karyesinden

Kaynak: BOA. İrade Dosya Usulü (İ. DUİT). 103/20.

Tablodan anlaşılacağı üzere firar olaylarına karışanların birçoğu aynı köydendir. Önceden birbirlerini tanıma ihtimalleri yüksek olan bu kişilerin birlikte hareket edip planlı bir şekilde firar ettikleri düşünülebilir. Ermeni ve Rum kökenli olan bu hamalların yaşadıkları bölgeye yakın bir coğrafyada görev yapmaları da kaçma hususunda onlara avantaj sağlamıştır. Öte yandan savaş atmosferindeki bir devlette ciddi bir suç sayılması gereken firar olayının sırf hamalların pişmanlık duymalarıyla affedilmesi, savaşın tüm hızıyla devam ettiği bir dönemde insan gücüne entegreli lojistiğe olan ihtiyacın had safhada oluşuyla alakalıdır. Zira Osmanlı Devleti, savaş sırasında sanayiden ve ulaşım vasıtalarından neredeyse yoksun bir haldedir.

Sonuç

Birinci Cihan Harbi sırasında askeri strateji ve uygulamalar dâhilinde oluşturulan hamal taburları, lojistik ve iâşenin cephe hattına ulaştırılmasında başı çekmişlerdir. Müslim-

³² BDH. 2534-32-1-26; 2534-32-1-27; 2534-32-1-28.

³³ BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4430/332208.

gayrimüslim dayanışmasının bir örneği olan hamal taburları, amele taburları gibi eldeki kıt imkânlarla, uzun süren yolculuklara, olumsuz hava şartlarına ve salgın hastalıklara rağmen önemli hizmetler vermişlerdir. Savaş boyunca cephe hattında silahlı bir nefer olarak olmasa da elindeki kazma, kürek ve balyozla ya da sırtında onlarca kiloluk ağırlıkla ordunun lojistiğine katkı sağlamışlardır.

Çanakkale Muharebelerinde İtilaf devletlerine karşı kazanılan başarıda Türk ordusunun içinde yer alan hamal taburlarının katkısı büyüktür. Öte yandan hamalların ihtiyaçlarını karşılamak devlet bütçesine ağır bir mali sorumluluk getirse de inşa edilen kara ve demir yolları, savaş sonrasında ahalinin sosyal hayatını kolaylaştırmıştır. Ayrıca dinamik bir kitlenin devletin demografik yapısında yaşattığı değişkenlik, hamalların farklı bölgelere adaptasyonunu sağlamıştır. Böylelikle savaş sırasında elde edilen deneyimler, barış dönemlerinde muhtelif mesleklere dönüştürerek, sosyo-ekonomik yaşama müspet bir etkide bulunmuştur.

Diğer taraftan hamal taburlarının oluşumunda sıkıntılar yaşandığı tespit edilmiştir. Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti, zaman zaman Anadolu'nun farklı yerlerinde kurmayı planladığı hamal taburlarından bazılarını faaliyete geçirememiştir. Bu durum, Osmanlı ordusunun stratejilerinin ve kararlarının savaş durumuna göre anlık değiştiğini göstermektedir. Hatta sayıları binleri aşan hamal taburlarının teşkilinin hiç de kolay bir uygulama olmadığını ortaya koymaktadır. Yalnız Doğu vilayetlerinden yapılacak lojistik için oluşturulması gündemden düşmeyen elli kadar hamal taburundan vazgeçilmesinde bölgede Ruslara karşı yaşanan kayıpların etkisi büyüktür. Böylelikle Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilerin hamal taburları içinde yer alan soydaşlarını etkilemeleri engellenmiştir.

Hamal taburları, ilk defa bir savaş sırasında uygulama imkânı bulması yönüyle not edilmesi gereken bir çalışmadır. Askeri stratejinin bir parçası olarak Birinci Cihan Harbinde karşımıza çıkan bu taburlar, Osmanlı askeri yönetiminin savaş şartlarında keşfettiği pratik bir çözüm olarak görülmelidir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. UMUM. 138/5.

DH. ŞFR. 52/16.

DH. ŞFR. 480/77.

BEO. 4430/332208.

Genelkurmay ATASE Arşivi

BDH. 766-611-2-2; 766-611-2-3; 1999-448-1-1; 1999-448-1-2; 1999-448-1-3; 1999-448-1-4; 1999-448-1-5; 2534-32-1-6; 2534-32-1-7; 1999-448-1-8; 1999-448-1-9; 1999-448-1-11; 1999-448-1-14; 1999-448-1-18 1999-448-1-22; 1999-448-1-23; 1999-448-1-24; 1999-448-1-25; 1999-448-1-26; 1999-448-1-28; 1999-448-1-29; 1999-448-1-31; 1999-448-1-38; 1999-448-1-39; 1999-448-1-41; 1999-448-1-43; 1999-448-2-2; 1999-448-2-7; 1999-448-4-1; 1999-448-4-2; 1999-448-4-3; 1999-448-4-4; 1999-448-4-5; 2534-32-1-26; 2534-32-1-27; 2534-32-1-28; 2653-72-1-3; 2653-74-1; 2653-74-1-1; 2653-74-1-8; 3984-30-2; 3984-30-2-1; 3984-30-2-5; 3984-30-2-20; 3984-30-2-21; 3984-30-2-22.

Araştırma Eserler

- BAL, Mehmet Akif, "Trabzon'un Rus Donanmasınca Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, S. 81, Kasım 2011, s. 545-576.
- BOZASLAN, Neslihan Bolat, *I. Dünya Savaşı'nda Yemen Cephesinde Lojistik Faaliyetler*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016.
- ÇELOĞLU, Yavuz Selim, *Çanakkale Cephesinde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2018.
- ERAT, Muhammet, "Çanakkale Savaşı'nda İaşe Problemi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 1, S. 1, (2003), s. 114-133.
- ERDAŞ, Sadık, "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", *100. Yılı Münasebiyle I. Dünya Savaşı 'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum 2014, s. 665-693.
- KARA, Hüseyin ve Bahattin Çatma, "Osmanlı Devleti'nin Askere Alma Kanunlarında Bedelli Askerlik", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Winter III, (2017), s. 355-371.
- KARAYAMAN, Mehmet, "Kütahya Vilayet Hususi İdaresinin 1915-1920 Yılları Arasındaki Faaliyetleri", *OTAM*, 36, Güz 2014, s. 117-140.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

